

УДК 811.161.2:81'276

О. А. Бугера

СОЦІАЛЬНІ ДІАЛЕКТИЗМИ: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА ТЕОРЕТИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

Бугера О. А. Соціальні діалектизми: історія розвитку та теоретичного опрацювання.

У статті розглядається явище соціальних діалектів у діахронічному аспекті, здійснено спробу систематизувати теоретичний матеріал світової та вітчизняної соціолінгвістичної думки.

Ключові слова: соціальний діалект (соціолект), аргі, жаргон, сленг.

Бугера Е. А. Социальные диалектизмы: история развития и теоретической разработки.

В статье рассматривается явление социальных диалектов в диахроническом аспекте, предпринята попытка систематизировать теоретический материал мировой и отечественной социолингвистики.

Ключевые слова: социальный диалект (социолект), аргі, жаргон, сленг.

Buhera O. A. Social dialectisms: history and theory of working out.

In the article is examined the phenomenon of social dialects in a historical aspect. An attempt was made to systematize theoretical material of world and native social linguistics.

Key words: social dialect (sociolect), social dialectism (sociolectism), argo, jargon, slang.

Соціальна діалектологія як мовознавча наука має досить тривалу історію: виникнення соціальних діалектів, очевидно, сягає тих часів, коли починає відбуватися соціальна диференціація суспільства, яка згодом і спричиняє появу соціальних діалектів. На жаль, установити, коли вперше було використано той чи той різновид соціолектів, практично неможливо, адже думки, що стосуються відповідної проблеми, є досить суперечливими. Крім того, імовірно, фіксація соціолектів у стародавніх текстах відбувалася з певним запізненням, оскільки наявні чіткі критерії і обов'язкові умови, які дозволяють письмово зареєструвати лексичну чи фразеологічну одиницю як соціальний діалектизм (як відомо, спочатку соціодіалектизм виникає в усному мовленні, поширюється, а згодом відбувається його фіксація).

Мета нашої статті полягає в тому, щоб простежити аспекти дослідження соціальних діалектизмів у зарубіжній і вітчизняній лінгвістиці, з'ясувати особливості їх виникнення, формування і розвитку. Відповідно до поставленої мети передбачаємо розв'язання ряду завдань, основними з-поміж яких є: простежити еволюцію соціолектів; систематизувати наукові здобутки зарубіжних і вітчизняних науковців у царині соціальної діалектології.

Перші згадки щодо соціальних діалектів припадають на період з XII по XV ст. Зокрема у Франції був зафіксований термін «jargon», відомий з XII ст., який мав значення «незрозуміла мова; пташина мова» [12, с. 284]. За іншими джерелами, у Франції свідчення про соціальний діалект, а саме арго, датується приблизно початком XIII ст., з появою на півночі Франції феодальних міст з їх різноманітними ремеслами й різкими соціальними суперечностями. Активний розвиток арго припадає на XIV–XV ст., час, коли відбувається Столітня війна, яка призвела до кризи на соціально-економічному ґрунті, розорення ремісників та селян і, як наслідок, утворення різноманітних угруповань злочинців та жебраків, у мові яких культивується арго.

Цілком справедливо першою писемною пам'яткою французького арго вважають словник грабіжницького жаргону М. Швоба «Le jargon des Coquillards en 1455», який дійшов до нас в актах судейського процесу банди кокіярів з XV ст. [2, с. 5]. Український дослідник французького арго А. Білас зазначає, що вперше слово *арго* з'являється у 1628 році XVII ст., «у творі О. Шеро «Le Jargon de l'argot reforme»: «L'argot, une société » (арго – це товариство)» [3, с. 19]. Поглиблене вивчення арго започаткував Фр. Мішель, який заклав основи порівняльного вивчення соціальних діалектів. Серед вагомих французьких науковців кінця XIX ст. це явище досліджували О. Вітю (1884) – арго XV ст.; Л. Шен (1888) – арго в містеріях і в баладах Ф. Війона; М. Швоб і Ж. Гійесс (1892) – механізм словотворення в арго. Але найбільш значним явищем в аргології початку XX ст. стали фундаментальні праці Л. Сенеана, у яких автор глибоко й документально вивчив давнє арго та його розвиток у XIX ст., за що був названий батьком сучасних аргологічних досліджень своїм колегою французьким лінгвістом П. Гіро [2].

М. Чемоданов зазначає, що саме у Франції найраніше і найбільш чітко був сформований лінгвістичний інтерес до соціальної природи мови, а зусиллями французької соціологічної школи (створена Антуаном Мейє та його учнями) соціальний аспект вивчення мови вперше був уведений у науку як суттєвий та необхідний [13, с. 6]. Крім того, значним здобутком для того часу була робота П. Лафарга «Мова і революція» (1894) – це перше лінгвістичне дослідження, у якому розмежування соціальних варіантів французької літературної мови було не тільки зафіксоване, але й обґрунтоване як результат та відображення суспільних суперечностей епохи французької буржуазної революції.

Перші писемні згадки щодо іспанського арго зафіксовані у збірнику «Romances de germania ... con el vocabulario» Х. Ідальго, який був опублікований у Барселоні в 1669 році [9].

Німецьке арго (Rotwelsch, або Rotwlsch) – це здебільшого видозмінена німецька мова з численними єврейськими та італійськими вкрапленнями, бере свій початок з XIII ст., хоч перші словники – праці Г. Еслібаха – датуються 1490 роком, а Liber vagatorum (Книга бродяг) була

надрукована вже в 1510 році. У 20-ті роки ХХ ст. одним з найвідоміших германістів був Т. Фрінгс, якому належать фундаментальні праці з німецької діалектології та мовознавства, де науковцем були сформовані принципи соціально-історичного підходу до мови.

А російський дослідник Д. Лихачов до одних із перших свідчень арго на європейському просторі зараховує такі праці: Fr. Kluge. *Rotwelsch*. Strassburg, 1901 р. – у Німеччині, L. Sainean. *L'argot ancien*. Paris, 1907 р. – у Франції, G. Krapp і H. Bradley, стаття «Slang» т. «Encyclopaedia Britannica» – у Великій Британії [4, с. 95]. Зауважимо, що історія англійського сленгу сягає своїми коріннями часів життя та творчості У. Шекспіра, який неодноразово використовував у своїх творах подібні лексичні одиниці. Знавець англійського сленгу М. Маковський зазначає, що, на жаль, ми не володіємо зафіксованими письмовими документами власне «сленгового» характеру раннього періоду розвитку мови, бо сленг на той час не був чітко диференційований від інших соціальних різновидів мови; у зв'язку з цим доводиться розглядати лише лексикографічні праці, датовані ХV ст., присвячені так званому «зłodийському» («воровському») словнику [6, с. 37]. На думку М. Маковського, найбільш значною працею є словник Т. Хармена, письмовою передумовою якого був доробок Р. Копленда. Англійський сленг – це потужне явище, яке поступово завойовувало нові небосхили, адже стало підґрунтям для формування та розвитку сленгу в інших англomовних країнах, зокрема в Америці. До того ж на сучасному етапі англійський та американський сленг здобув неабияку популярність і поширюється серед носіїв інших країн світу. Так, досить активно поповнюють свій лексичний запас американським та англійським сленгом ряд європейських країн, зокрема Німеччина, Франція, Росія, Україна.

У Росії про перші свідчення щодо існування особливої мови – «отверніца» відомо завдяки записам голландця І. Маса, який перебував у Росії в 1601 – 1635 рр. та його сучасника англійця Р. Джеймса. Цей соціолект використовували для спілкування козаки-бунтівники під керівництвом Івана Болотникова, правда, окрім назви, ми про нього не маємо жодних інших відомостей [1].

Д. Лихачов найважливішим здобутком для історії російського арго вважає матеріал, представлений у двох книгах ХVІІІ ст.: «История славного вора, разбойника и бывшего московского сыщика Ваньки Каина» (изд. З.М., 1792) та «Обстоятельное и верное описание добрых и злых дел российского мошенника, вора, разбойника и бывшего московского сыщика Ваньки Каина, всей его жизни и странных походов, сочиненное М. [атвеем] К. [остомаровым] в Москве 1175 г.» [4, с. 118].

Слід зазначити, що російська соціолінгвістична традиція не обмежується кримінальним арго, адже досить поширеним у ХVІІІ ст. були умовно-професійні арго корпоративних ремісників, дрібних торгівців та селян, наприклад, офені Володимирської губернії [1]. Перші ґрунтовні

відомості щодо офенської мови (більш ніж 100 слів) належать до словника П. Палласа («Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницей Всевысочайшей особы» 1787–1789 гг. изд. в 4 томах), де укладач словника помилково прийняв «умовні мови фені» за особливе «суздальське наріччя»; праця була видана в 1787 році за наказом Катерини II, яка змусила губернаторів висилати слова з підпорядкованих їм країв, завдяки чому і відбувалося поповнення словника [1]. Згодом у XIX–XX ст. виходить у світ потужний та відомий словник В. Даля («Толковый словарь живого великорусского языка»). Ураховуючи всю відвертість, безцеремонність так званої «живої» мови словника, праця викликала неоднозначну оцінку суспільства й видавництва, а тому зазнала деяких поправок.

Необхідність соціологічного підходу до мови була усвідомлена в науці давно, але аж до кінця XIX ст. соціальна характеристика мови відбувалася зазвичай у термінах філософії, психології та соціології, а чітке розрізнення соціального та структурного аспектів мови поправу належить Ф. де Сосюру і є досягненням науки XX ст.

20–30-ті рр. XX ст. характеризуються новою потужною хвилею зацікавлення та розробок у соціолінгвістичній думці російських та чеських науковців (Празький лінгвістичний гурток) [13]. Увагу зарубіжних мовознавців, які працюють у цей період, привертають такі питання соціолінгвістики, як соціальна зумовленість мови – Р. Шор, Є. Поливанов; лінгвістичне вивчення міста – Б. Ларін; специфічні закономірності розвитку мови, що стосуються різних суспільно-економічних формацій – А. Іванов, Л. Якубинський; класова диференціація мови – В. Жирмунський. Хоч здебільшого дослідження тогочасних науковців відзначаються розробками явища «злодійського» та професійного жаргонів – Д. Лихачов, В. Тонков, усе ж таки не залишається поза увагою і непоширена на той час проблема вивчення складного впливу жаргону і просторіччя на літературну мову, якою займалися В. Виноградов, А. Селищев, Б. Ларін та ін.

На окрему увагу заслуговують дослідження Празького лінгвістичного гуртка, що збагатив сучасну соціолінгвістику своїми досягненнями. Б. Гавранек одним з перших лінгвістів гуртка сформулював теорію літературної мови, де була зроблена спроба встановити різницю між нормами народної та літературної мови, згодом чеська теорія літературної мови знайшла своє продовження в роботах А. Едлічка, Й. Вахека та ін.

Соціологічна характеристика явищ мови, вивчення закономірностей функціонування мови, яка виникає під впливом суспільних умов, зв'язок історії мови з еволюцією суспільного процесу продовжують залишатися ключовими проблемами радянського мовознавства і в 50–60-ті роки, хоч дещо змінюється характер та напрямок досліджень [13, с. 21]. Вагомим внеском у розвиток проблем соціальної лінгвістики є дослідження, які стосуються історико-соціологічної характеристики діалекту у зв'язку з

класовою і феодальною суспільно-економічною формацією, а також праці, у яких теоретично узагальнюється лінгвістичний досвід у сфері мовної будови. У цей період активно працюють такі дослідники, як В. Виноградов, Ф. Філін, В. Жирмунський та ін. Крім того, у 60-ті роки відбувається розширення обріїв дослідження і зарубіжні соціолінгвісти починають торкатися у своїх працях германських мов, наприклад, В. Бондалетов, М. Гухман.

Період 50–60-х років був плідним і для мовознавства США. Так, у 1952 році американський дослідник Х. Каррі вперше використав термін *соціолінгвістика*, цим терміном була визначена течія, яка фактично вже існувала в мовознавстві і передбачала вивчення мови як суспільного явища.

М. Чемоданов зазначає, що соціолінгвістика США є досить неоднорідною у своїх теоретичних концепціях, але в ній однозначно й різко підкреслюється необхідність чітко розрізняти структурний і соціальний аспекти вивчення явищ мови [13, с. 28]. Так, здобутки американських науковців можна умовно розподілити на два основних напрямки (перший – лінгвістичний, а другий – етнографічний), які яскраво демонструють різні шляхи розвитку соціолінгвістичної думки США. У. Лабов працює в лінгвістичному напрямку та вивчає структуру й розвиток мови в соціальному контексті мовного співтовариства, а саме розглядає напрям загальної лінгвістики, що передбачає питання фонології, морфології, синтаксису, семантики. Ще одним здобутком У. Лабова є його фундаментальна монографія про соціальну стратифікацію англійської мови у Нью-Йорку.

На вивчення соціально зумовленого розподілу варіативності мовних форм звертає увагу Дж. Гамперц, де вихідними теоретичними засадами постає теорія малих груп, теорія соціальної взаємодії й теорія ролей, яка була запропонована сучасною американською соціологією та соціальною психологією [13, с. 30]. Дж. Гамперц припускав, що кожна роль використовує як мовну діакритику певний код чи субкод, що і є нормою рольової поведінки. Науковець розрізняє дві форми мовної дистрибуції – діалектне (міжособистісне) варіювання, яке відбувається між групами, що мають відмінності в соціальному чи територіальному плані, і таке, що нашаровується, іншими словами, внутрішньо-особистісне варіювання, яке визначається ситуацією спілкування і полягає в тому, що один зі співрозмовників залежно від ситуації переходить від діалектних норм до норм побутово-розмовного мовлення чи навіть до норм літературної мови і, відповідно, є носієм різних соціальних та функціональних стилів усередині конкретної мовної групи [13, с. 31]. У лінгвістичному напрямку працював і Р. Макдевід молодший, який досліджував діалектну та соціальну диференціацію в міському суспільстві. Розв'язуючи проблему виникнення соціальних діалектів, американець стверджував, що розбіжності в мовленні з'являються не через розумову чи моральну неповноцінність, а через відмінності в культурному досвіді [5, с. 381].

Другий – етнографічний напрям представлений перш за все працями Д. Хаймса, у яких автор обґрунтовує необхідність та значущість соціокультурного аспекту, що визначає типи та моделі застосування мови й характеризує з соціальної позиції його пізнавальне й емоційне значення, а тому поряд із граматикою, яка займається описом структури мови, необхідно створити етнографію мовлення – відсутню ланку між формально-граматичним підходом до мови та етнографічним описом культури мовця на цій мові людського колективу [13, с. 33].

Принагідно зазначимо: зафіксовані терміни (арго, жаргон, сленг, офені і т. ін.), які трапляються на початковому етапі виникнення соціолектів, навряд чи відповідають сучасному баченню й витлумаченню, до того ж кожна країна має свою власну історію формування будь-якого мовного явища, і соціальний діалект не є винятком, а тому можемо спостерігати розгалужену систему термінів, залежно від місця та часу функціонування того чи того різновиду соціолектів.

Першоджерела українських соціолектів, як зазначають дослідники, сягають приблизно XVII–XVIII ст., ними є лексикографічні описи різних видів соціальних діалектів, які припадають на середину XIX ст. Такі праці друкуються переважно в часописах і мають на меті витлумачити окремо взяті соціально марковані лексичні одиниці, які на той час функціонували в мовах певних соціальних та професійних груп. Зокрема, І. Щур, подаючи хронологію появи досліджень, що фіксують соціолекти середини XIX ст., до одних із перших розвідок зараховує часопис «Северная пчела» (1854), де наводиться тлумачення слова «грицько», яке використовували у своєму мовленні чорноморські моряки, а також «Одесский вестник» (1866), де розкриваються значення жаргонізмів одеських комерсантів [14, с. 10]. Друга половина XIX – початок XX ст. характеризується поживанням інтересу до явища соціального діалекту, про що свідчать чисельні праці, у яких досліджується мова сліпих музикантів – «невлів», лірників та жебраків, злочинців і бурсацько-семінарського соціолекту.

Період з 1920-х років і аж до 60-х рр. засвідчує певний застій та затишшя в українській соціальній діалектології. Згодом у 60–80-ті роки XX ст. з'являються роботи О. Горбача та Й. Дзендзелівського. Варто зазначити, що до збірника Й. Дзендзелівського входить 24 публікації періоду роботи від 1968 до 1993 року, але більшість із них (22 публікації) побачили світ за кордоном.

Вражаючим є те, що вітчизняні науковці досить тривалий час (аж до другої половини 1980-х рр.) не надавали належної уваги соціолінгвістичним процесам на теренах української мови, обмежуючись поодинокими теоретичними доробками та окремими оглядовими розділами в підручниках. Зокрема, у підручнику «Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія» за редакцією І. Білодіда (1973 р.) у розділі «Соціальні діалектизми» знаходимо традиційну вітчизняну

класифікацію соціальних діалектів (куди зараховують професіоналізми, жаргонізми, арготизми), проте автори вказують на широке вживання в зарубіжному мовознавстві терміна *сленг* [11]. Традиційних поглядів також дотримуються С. Бевзенко, І. Матвіяс, О. Пономарів.

Частково торкається питання українських соціолектів (арго) російський мовознавець В. Бондалетов, який намагається простежити зв'язок російського арго з українським та білоруським. Автор переконаний, що вся сукупність східнослов'янських арго бере свій початок від спільного для них лексичного фонду, що існував, на його погляд, уже в XIV–XV ст.

Поступово, починаючи з 90-х рр. XX ст., українська соціолінгвістична думка набирає обертів, еволюціонує і збагачується ґрунтовними дослідженнями. Історичні події та умови, у яких перебувала на той час уже незалежна Україна, позитивно впливають на активний розвиток в усіх мовознавчих напрямках, зокрема і в українській соціальній лінгвістиці, яка істотно відставала, порівняно з досягненнями в цій царині, наприклад, росіян, поляків, чехів.

У цей час (1992 р.) з'являється стаття Ю. Сапліна «Соціолінгвістичні аспекти лексичної синонімії», де висвітлюється питання щодо відношень між «діахронічними» синонімами молодіжного жаргону, а поява нових елементів у синонімічному ряду пов'язується зі складними соціопсихологічними процесами [8].

У 90-ті рр. XX та на початку XXI ст. поміж вітчизняних науковців та дослідників набуває популярності термін *сленг*. Серед науковців побутує думка, що *сленгом* користуються практично всі, незалежно від віку, освіти, посади, соціального стану і т. ін. Сучасні умови сприяють швидкому поширенню, популяризації й безперервному кількісному зростанню сленгових одиниць та їх варіантів, що є підґрунтям і передумовою для створення різноманітних словників нелітературної лексики.

На підтвердження цього факту в 1998 році вийшов друком «Перший словник українського молодіжного сленгу», що уклала С. Пиркало. У своїх роботах дослідниця активно популяризує термін *сленг* і говорить про «необхідність існування і соціальних жаргонів, і діалектів, просторіччя, лайки», адже «професійні жаргони існують і в академіків» [7, с. 26].

Однією з перших спроб ґрунтовного аналізу сленгу є робота Т. Друма, де автор досить глибоко висвітлює способи творення сленгу. Підвищена зацікавленість феноменом сленгу та чисельні спроби поповнити термінологічний ряд традиційної класифікації західним терміном *сленг* змушували науковців розв'язувати складні й неоднозначні питання. Так, Л. Ставицька у статті «Про взаємодію жаргону і сленгу» (2000 р.) намагалася з'ясувати «шляхи засвоєння молодіжним сленгом нейтралізованого в розширеному вживанні кримінального арго» [10]. Пізніше, у 2005 році, виходить у світ монографія Л. Ставицької, де дослідниця не тільки подає

детальну класифікацію соціальних діалектів, але й окреслює динаміку соціолектів української мови впродовж XIX – початку XXI ст.

З'являються праці, присвячені таким окремим шарам сленгової лексики, як молодіжний сленг, комп'ютерний, музичний, учнівський, мова картярів і шахістів, брокерів, бухгалтерів, маклерів, науковий та спортивний жаргон та ін. Н. Шовгун у дисертації «Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп» окрему увагу приділяє мовленню філологів, менеджерів, а також мовленню «металістів» Києва та Львова. На окрему увагу заслуговують дослідження, присвячені регіональним особливостям соціолектів. Т. Миколенко розглядає український міський сленг тернопільців, С. Мартос простежує молодіжний сленг у мовленнєвій структурі м. Херсона.

До проблеми перекладу соціолектів, а саме американського військового сленгу, звертається і В. Балабін. У монографії дослідник висвітлює проблему розмежування сленгу та інших типів нелітературного мовлення, особливості перекладу американського військового сленгу на українську мову за допомогою українського військового сленгу. Це далеко неповний перелік усіх праць, де науковці окреслюють ті чи ті проблеми, пов'язані з соціалектами, і більш-менш успішно намагаються їх розв'язати.

Узагальнюючи сказане, зауважимо: історія виникнення, формування і розвитку соціальних діалектів у мовах світу є неоднаковою, як неоднаковими є й теоретичні засади їх дослідження у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві. Адже до сьогодні немає єдності думок у витлумаченні самого поняття «соціолект», різні лінгвістики пропонують різні підходи щодо диференціації відповідного явища. Крім того, триває дискусія стосовно термінологічної парадигми. Перспективу вбачаємо в подальшому дослідженні типології соціальних діалектів.

Література

1. Арго // Онлайн Энциклопедия Кругосвет. – Режим доступу : http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ARGO.html.
2. Береговская Э. М. Социальные диалекты и язык современной французской прозы : [уч. пос. для слушателей спецкурса] / Эда Моисеевна Береговская. – Смоленск, 1975. – 120 с.
3. Білас А. А. Відтворення арготизмів в українських перекладах французької художньої прози XIX – XX століть : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.16 / Андрій Андрійович Білас. – Івано-Франківськ, 2006. – 245 с.
4. Лихачев Д. С. Статьи ранних лет : [сборник] / Дмитрий Сергеевич Лихачев – Тверь : Тверское обл. отд-ние Рос. фонда культуры, 1993. – 144 с.
5. Макдэвид Р. И. Диалектные и социальные различия в городском обществе / Р. И. Макдэвид // Новое в лингвистике : Социолингвистика. – М. : Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 363 – 381.
6. Маковский М. М. Английские социальные диалекты (онтология, структура, этимология) : [уч. пособ.] / Михаил Михайлович Маковский – М. : Высшая школа, 1982. – 135 с.
7. Пиркало С. Сленг : ненормативно, але нормально / С. Пиркало // Урок української. – 2000. – № 4. – С. 26 – 28.
8. Саплін Ю. Ю. Соціолінгвістичні аспекти лексичної синонімії / Ю. Ю. Саплін // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 40 – 44.
9. Семів А. Р. Структурні та семантико-стилістичні особливості лексики арго у сучасній французькій мові (на матеріалі мови преси) : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 – «Романські мови» / А. Р. Семів. – К., 2001. – 19 с.

10. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг : соц. диференціяція української мови : [монографія] / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
11. Сучасна українська літературна мова : Лексика і фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 438 с.
12. Сучасний словник іншомовних слів : Близько 20000 слів і словосполучень / [уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, НАН України. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
13. Чемоданов Н. С. Проблемы социальной лингвистики в современном языкознании / Н. С. Чемоданов // Новое в лингвистике : Социолингвистика. – М. : Прогресс, 1975. – Вып. VII. – С. 5 – 40.
14. Щур І. Український комп'ютерний сленг : формування і функціонування : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ірина Ігорівна Щур. – К., 2006. – 245 с.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2011 р.